

İSLÂM FELSEFESİNDE İLİMLERİN SINIFLANDIRILMASI GELENEĞİ

Cevher ŞULUL*

The Classification of Sciences in Islamic Philosophy

The classification of sciences has been the concern of the philosophers since the ancient times. It varies from culture to culture and from philosopher to philosopher. While Platon gave priority to mathematics, Aristoteles saw logic as a preparatory science for the study of philosophy. In the field of the history of Islamic science, al-Kindi, al-Farabi, Abu Abd Allah al-Khawarizmi, al-Tawhidi, Ibn Sina, Ibn Hazm, al-Imam al-Ghazali, Ibn Khaldun, - to name some of the leading figures- compiled books, encyclopedia and treatises. In this article, I will examine the view of two leading figures whose ideas dominated the debates in this field, namely al-Kindi and al-Farabi.

Anahtar Kelimeler:

İlimlerin sınıflandırılması.

İslâm Felsefesi.

Kindî.

Fârâbî.

İlimlerin sınıflandırılması geleneği ta ilk çağlardan beri filozof ve bilim adamlarının üzerinde önemle durdukları bir konudur. Zira ilimlerin sınıflandırılması hem nazari hem de pratik açıdan bir gereklilik ifade etmektedir. Şöyle ki:

Birincisi: İlimler birbirleriyle ilişkili ve değişik yollarla birbirleriyle etkileşim içinde olsalar bile aynı zamanda aralarında sınır çizgilerinin oluşturulması gerekmektedir. Ta ki ilimler bir sınıflandırmaya tabi

* Dr., HRÜ. İlahiyat Fakültesi, Öğretim Görevlisi.

tutulabilsinler.¹ Ancak bu sınıflandırma sonucunda ilimler arasında ortak bağlar kurulabilir ve onlara ilişkin toplu bir bakış açısı sağlanabilir.²

İkincisi: Müslüman entelektüeller bilgi elde etmek için nakli ilimlerin yanısıra İslâm öncesi ilimlerle tercüme yoluyla yüz yüze gelince, ilimlere ait hiyerarşiye açıklık getirme ve akıl-vahiy, yahut din-ilim arasındaki uyum problemine katkıda bulunma umuduyla ilimleri tasnif etmeye koyuldular.³

Üçüncüsü: Yapılan sınıflandırmaların bir başka amacı da eğitim-öğretimde yöntem belirleme, çeşitli ilimlerin tanımını yapma ve onlar arasında derece sıralaması kurmaktır.

Bütün bu gerekçelerle yapılan sınıflandırmalarda kullanılan ölçütler arasında farklılıklar söz konusudur. Nitekim farklı bilim ve kültür çevrelerinde yapılan sınıflandırmalar arasında benzerlikler kadar farklılıkların bulunması bunun güzel bir kanıtıdır.

Örneğin Platon bilimleri tanımlayıp, derece itibarıyla bir hiyerarşiye tabi tutarken bilimlerin pratik sanatlardaki kullanımı üzerinde yoğunlaşmıştır.⁴ Zira onun temel amacı devlet işlerini üstlenecek nitelikli insan yetiştirmektir.⁵ Bu nedenle Platon bilimler arasında hangisinin böyle bir gücü olduğunu araştırmakla işe koyulur.⁶ Şöyle ki: Platon'a göre bütün sanatlarda, bütün kafa çalışmalarında, bütün bilimlerde ortak olan ve herkesin öğreneceği şeyler arasında sayı ve hesap bilgisi gelir.⁷ Zira insanı

¹ Muhsin Gerviyani, *İslâm Felsefesine Giriş*, çev. Hasan Almas, Birey Yayınları, İstanbul 1998, s. 62.

² Zeki Tez, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik*, Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Yayınları, Diyarbakır 1991, s. 26.

³ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim, İslâm Medeniyetinde Akli ilimlerin Tarihi ve Esasları*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul 1989, s. 14.

⁴ Frak Thilly, *Felsefe Tarihi*, çev. İbrahim Şener, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1995, Kitap bir, s. 102.

⁵ Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyyüboğlu, M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992, 521c.

⁶ Platon, *Devlet*, 521d.

⁷ Platon, *Devlet*, 522c.

gerçek varlığa götürecektir hesap ve aritmetiktir.⁸ Bu nedenle Platon'a göre bu bilimin öğretimi zorunlu olmalıdır.⁹

Sayı bilgisine ilaveten Platon geometriyi zikreder. Geometri her zaman için varolmayı bilmeye yarar. Çünkü geometri değişmeyen bilgidir.¹⁰ Özellikle geometrinin savaş, mimari, toprak ölçümleri gibi alanlardaki uygulaması Platon için önem taşımaktadır.¹¹

Platon üçüncü bilim olarak, devletin vatandaşlarına astronomi öğretmeyi önerir. Çünkü çiftçi ve denizci gibi ordu komutanı da yılın, ayın, mevsimlerin hangi anında olduğunu bilmek zorundadır.¹²

Dördüncü bilim olarak Platon armoniyi önerir. Armoni uyumlu sesler üreten yapıların devinim çalışmasıdır.¹³ Astronomide nasıl gözün gördüğü bir hareket varsa armonide de kulak yoluyla duyulan bir hareket vardır. Bu bakımdan armoni ile astronomi Platon'a göre kardeş sayılır.¹⁴

Bütün bu bilimlerin doruğu ve tacı ise Platon'a göre diyalektiktir. Onun üstüne koyabileceğimiz hiçbir şey yoktur.¹⁵ Zira diyalektik kuramsal görünümü açısından bilimsel araştırmanın tamamlanmasıdır; uygulama yönünden ise ahlak ve devlet yönetimi ve diğer insana özgü etkinliklerin bir rehberi olarak hizmet görür.¹⁶

⁸ Platon'a matematik konusunda Güney İtalya'da tanıştığı Pisagorcuların etkili olduğu söylenebilir. Özellikle Platon'un yaşamının sonlarına doğru matematik kendisinde öylesine bir tutkuya dönüşmüştür ki Akademiye girmek isteyenlerden bazı matematik bilgilere sahip olmaları şart koşulmuştur. Bkz. Ernest Von Aster, *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*, çev. Vural Okur, İm Kitapları, İstanbul 1999, s. 195,196. Ayrıca bkz. İsmail Hakkı İzmirli, *İslam'da Felsefe Akımları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995, s. 91.

⁹ Platon, *Devlet*, 525a.

¹⁰ Platon, *Devlet*, 526b.

¹¹ Frank Thilly, a.g.e, Kitap bir, s. 102.

¹² Platon, *Devlet*, 526c.

¹³ Frank Thilly, a.g.e, Kitap bir, s. 103.

¹⁴ Platon, *Devlet*, 530d.

¹⁵ Platon, *Devlet*, 534e.

¹⁶ Frank Thilly, a.g.e, Kitap bir, s.103.

Platon'un ilimlerin sınıflandırılmasına dair yaklaşımını bu şekilde betimledikten sonra Aristoteles'in bu konudaki düşüncelerine de yer vermemiz gerekir. Zira İslam düşüncesinde "meşşâi" diye bilinen filozoflar bu konuda Platon'dan ziyade Aristoteles'ten etkilenmişlerdir.

Bilimler Aristoteles tarafından teorik, pratik ve üretkif olmak üzere üçe ayrılır.¹⁷ Bu türlerden her birinin dolaysız amacı bilmektir; ancak onların nihai ereği sırasıyla bilgi, eylem ve yararlı veya güzel nesnelerin meydana getirilmesidir. Bu sınıflama içine sokulduğu takdirde mantığın teorik bilimler arasında yer alması gerekir.¹⁸ Ancak teorik bilimler yalnızca matematik, fizik, teoloji veya metafiziktir.¹⁹ Aristoteles mantığı, felsefenin bir bölümü olarak almadı. Çünkü o, mantığın gerçeklerin bir sunuluşu olarak değil ama gerçeklikleri bulmak için bir yöntem olarak kullanılmasını amaçlıyordu. Mantığı gerçek felsefenin öğrencileri için bir hazırlık çalışması olarak gördü.²⁰ Diğer bir ifadeyle Aristoteles'e göre mantık, sadece insana haklarında kanıt istemesi gereken önermelerin hangileri olduğunu ve onlarla ilgili olarak hangi tür kanıtlar istemesi gerektiğini öğretebilir.²¹

Frank Thilly'e göre Aristoteles'in bilimleri sınıflandırması kendi felsefesinden ayrılmalarına bağlı olarak, mantıksal bir çerçevede gerçekleşmiştir. Bunlar arasında matematiğin sıralama dışı tutulması gerekmektedir. Çünkü Aristoteles doğrudan bu konu ile ilgili geniş çaplı bir araştırma yapmamıştır.²²

¹⁷ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Aslan, Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, İzmir 1985, 1025b, 25.

¹⁸ W. D. Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Aslan vd, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1993, s. 27.

¹⁹ *Metafizik*, 1026b, 25.

²⁰ William S. Sahakian, *Felsefe Tarihi*, çev. A. Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 1995, s. 65. Ayrıca Aristoteles'in mantığı için bkz. Frederick Copleston, *Aristoteles*, çev. A. Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 1986, s. 21-33.

²¹ W. D. Ross, a.g.e, s.27.

²² Frank Thilly, a.g.e, Kitap bir, s.122.

Yukarıda ilimlerin sınıflandırılması hakkındaki düşüncelerini ana hatlarıyla özetlediğimiz Platon ve Aristoteles'in yanı sıra İslâm öncesi medeniyetlerden tevarüs eden ilimler de Müslüman düşünürler tarafından İslâmleştirilerek İslâmi bilgi hiyerarşisiyle bütünleştirildi.

İslam bilim tarihinde Kindî (ö. 866), Fârâbî (ö. 950), Ebu Abdullah el-Hârezmî (ö. 997), İhvân-ı Safa (M. 10. asır), Ebu Hayyan et-Tevhidî (ö. 1023), İbn Sinâ (ö. 1036), İbn Hazm (ö. 1064), İmam Gazzâlî (ö. 1111), Ebu'l-Berekât el-Bağdadî (ö. 1166), Fahrüddin Râzî (ö. 1210), İbn Haldun (ö. 1406), Taşköprüzade (ö. 1561), Katip Çelebi (ö. 1658) gibi isimlerini sayamadığımız bir çok İslâm düşünürü ilimlerin sınıflandırılmasına dair kitap, ansiklopedi²³ veya risale yazmışlardır. Fakat İslam düşünce tarihinde Kindî, "*Kitap fi Aksâm el-Ulûm*"²⁴ adlı eseriyle bu probleme belki de ilk kez yönelen entelektüeldir. Fakat çok daha geniş bir tesir uyandıran bir başka eser Kindî'nin halefi olan Ebû Nasr el-Fârâbî tarafından kaleme alınan "*İhsâ el-Ulûm*"²⁵ adlı eseridir.²⁶

²³ Bu ansiklopediler içinde İslâm medeniyetinde gelişmiş nerede ise tüm ilimleri zikir eden en eksiksiz ve kapsamlı olanı Şemsüddin el-Âmulî'nin 9./15. yüzyılda kaleme aldığı *Nefâis el-Funûn* (İlimlerin Değerli Unsurları) adlı eseridir. Âmulî'nin tasnifinde yer alan çeşitli ilimler ve eserin temel aldığı sınıflama İslâmi ilimlerin yüzyılların ardından son gelişmiş şeklinin hiyerarşisini ve yelpazesini yansıtmaktadır. Bkz. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 14-15.

²⁴ Makkarisî el-Yesûî' "*et-Tasânifu'l-Mensûbeti ile Feylesüfi'l-Arab*" adlı eserinde Kindî'nin ilimlerin sınıflandırılmasına dair eserlerinin listesini verir. Bu listeye bakarak Kindî'nin adı geçen eserinin günümüze ulaşmadığını söyleyebiliriz. Bkz. Husâm Muhyiddin el-Âlûsî, *Felsefetü'l-Kindî*, Beyrut 1985, s.10. Ayrıca G. N. Atiyeh, Kindî'nin eserleri üzerine yaptığı çalışmada filozofa ait 270 eserin listesini verir. Bu eserlerin bir kısmı eseri hakkında (içeriği, matbu olup olmadığı hususunda) bilgiler verir. Ancak Kindî'nin yukarıda adını zikir ettiğimiz hakkında bilgi vermez. Sadece eserin adını zikir etmekle yetinir. Bkz. George N. Atiyeh, *Al-Kindî: The Philosopher of The Arabs*, Publications of the Islamic Research Institute, Rawalpindi 1966, s. 152-270.

²⁵ H. Corbin'e göre Fârâbî'nin bu eseri Batı Skolastiğinde bilimlerin sınıflandırılışı üzerinde büyük etkileri olmuştur. Bkz. Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi, İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 161.

²⁶ S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 14.

Kindî, ilimlerin sınıflandırılması, sıra düzenleri, amaçları ve tanımları ile ilgili konuları bir çok risâlesi olmasına rağmen –günümüze ulaşan ve bu konuyu ele alan- bildiğimiz kadarıyla sadece “*Risâle fî Kemmiyyeti Kütübi Arîstûtâlîs ve mâ Yuhtâcu ileyhi fî Tahsîli'l-Felsefe*”²⁷ adlı risâlesidir. Kindî bu risâlesinde Aristoteles’in üçlü ilim tasnifine karşılık iki nazari ilim kabul etmek suretiyle Aristoteles’in formülünü basitleştirmiş görünmektedir. Onun bu yaklaşımı varlıkları maddî ve maddî olmayan, fizik-metafizik, ilâhi-yaratılmış şeklindeki tasnifiyle de paralellik arz eder.²⁸

Kindî’nin bu farklı yaklaşımının daha iyi anlaşılabilmesi için konu ile ilgili risâlenin irdelenmesi gerekmektedir. Şöyle ki: Risâlenin başlangıcında Kindî’den Yunanlı Aristoteles’in a- felsefî sistemini kurduğu kitaplar, b- bunların sayıları ve sıra düzenleri, c- ona ait oldukları hususu ve amaçları hakkında kısa ve öz bilgi istenmektedir.²⁹

Kindî bu soruya karşılık Aristoteles’in eserlerini dört kısma ayırır:

Birincisi: Mantık ile ilgili olanlar; bunlar sekiz tanedir:

Kategorias.

Peri-Hermeneias.

I. Analutika.

II. Analutika.

Topika.

Sofistika.

Retorika.

²⁷ Kindî’nin bu risâlesi diğer 13 risâlesiyle birlikte Mahmut Kaya tarafından “*Felsefî Risâleler*” adı altında çeviri ve incelemesi yapılarak yayınlanmıştır. Biz bu çalışmamızda adı geçen çeviriyi esas aldık. Bu kaynak, makalemizin daha sonraki sayfalarında “Risâleler” olarak kısaltılmıştır. İlgili risâle için bkz. Kindî, *Felsefî Risâleler*, çeviri ve inceleme Mahmut Kaya, İz Yayınları, İstanbul 1994, s. 153-171.

²⁸ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul 1992, s. 71.

²⁹ *Risâleler*, s. 153.

Poetika.

İkincisi: Tabiat ile ilgili olanlar ki bunların sayısı yedidir:

Fizike Dair Bilgiler Kitabı.

Gök Hakkında Kitap.

Oluş ve Bozuluş Üzerine Kitap.

Gök ve Yerde Meydana Gelen Olaylar Hakkında Kitap.

Madenler Hakkında Kitap.

Hayvanlar Hakkında Kitap.

7. Bitkiler Hakkında Kitap.

Üçüncüsü: Var olmak ve varlığını sürdürmek için cisme gerek duymamakla birlikte bir bakıma cisimde bulunan olaylarla ilgili kitaplar dördtür:

Nefis Üzerine.

Duyu ve Duyulan Nesnelere üzerine.

Uyku ve Uyanıklık Üzerine.

Uzun ve Kısa Ömür Üzerine.

Dördüncüsü: Cisme gerek duymayan ve onunla ilişkisi bulunmayan varlıklar konusunda bir tek kitabı vardır o da “*Metafizika*” adını taşımaktadır.³⁰

Bu sınıflandırma ile Kindî, aslında ilimlerin derece itibarıyla de sıralamasını yapmış olmaktadır. Ona göre her ilim, bir sonraki ilme hazırlık niteliğindedir. Örneğin o “*Risâle fi ennehu Tûcedu Cevâhir lâ Ecsâme*” adlı risalesinde cisimsiz cevherlerin varlığıyla ilgili bir soruya cevap olarak: “Bu problemi fizik ilminden sonra ele almak daha doğru olur. Çünkü fiziki

³⁰ *Risâleler*, s. 154-156.

varlıkların izahında kullanılan aksiyomların, araştırmacı tarafından iyi bilinmesi gerekir,³¹ demektir.

Benzer şekilde mantık, tabiat ve psikoloji ilimlerinin metafiziğe hazırlık niteliğinde olduğu söylenebilir. Çünkü metafizikte başarılı olma, bir ölçüde bu ilimlerin bilinmesi şartına bağlıdır. Kindî konu ile ilgili olarak: “Sanatların sanatı, hikmetlerin hikmeti olan felsefe ilminin dereceleri vardır. Birinci, ikinci, sonrada üçüncü şeklinde metafiziğe kadar devam eder. İşte bundan dolayıdır ki insanların düşündüğünün tersine, istediği zaman ve diğer bütün ilimlerden önce kişi, dilediği ilmi, öncüllerini elde etmeksizin elde edemez”³² demektir.

Burada Kindî, İbn Sînâ gibi tüm dikkatini felsefi ilimlerin sınıflandırılışında en üst aşama üzerinde toplamıştır.³³ Ona göre metafiziğin özel bir statüsü vardır. Bu yargıyı onun şu ifadelerinden de çıkarmak mümkündür: “Anlattığımız insani ilme gelince o (meretebe ve öğrenim açısından) metafizikten aşağıdır.”³⁴ Çünkü metafizik “Allah’ın birliğini, O’nun en güzel isimlerini, her şeyin etkin ve gâye sebebinin O olduğunu, O’nun tüm varlıkların ilâhı olduğunu, sağlam tedbiri ve tam hikmeti ile tüm varlıkları O’nun yönettiğini izah etmektedir.”³⁵

Metafiziğin konusunu bu şekilde tanımlayan Kindî, felsefenin kapsamına giren konuları sayarken -ilerde izah edeceğimiz gibi- ilâhiyatı felsefi ilimler kapsamına dahil eder. Kindî’nin konuları itibariyle felsefe ile ilgili en kapsamlı tanımı şudur: “İlâhiyât, vahdâniyât ve ahlak bilgisi, hatta tüm yararlı olan şeylerin ve yararlıyı elde etmeye vesile olan her şeyin bilgisi

³¹ *Risâleler*, s. 127.

³² Kindî, *Resâil el-Kindî el-Felsefiyye*, thk. Muhammed Abdulhâdi Ebû Rîde, Dâr el-Fikr el-Arabî, Kahire ts, c. 1, s. 92.

³³ Burchard-Sonja Brentjes, *İbn Sina –Avicenna*, çev. Oğuz Özügül, Pencere Yayınları, İstanbul ts, s. 57-59.

³⁴ *Risâleler*, s. 163.

³⁵ *Risâleler*, s. 177.

ile tüm zararlılardan sakınma ve korunmaya ait bilgiler, varlığın hakikatının bilgisi (felsefe) çerçevesine girer.”³⁶

Dikkat edilirse burada Kindî sadece kendisinden istendiği gibi Aristoteles’in felsefi sistemini kurduğu kitaplar hakkında bilgi vermekle yetinmemiş probleme kendine özgü bir biçimde farklı bir bakış açısı getirmiştir.³⁷ Şöyle ki:

Birincisi: Kindî adı geçen risâlede, Aristoteles’ten farklı olarak ilimleri elde edilmiş tarzına bağlı olarak ikiye ayırmaktadır; ilâhî ilimler, beşeri ilimler.

Kindî bu yaklaşımı ile vahye dayanan ve Allah’tan alınan dini ilimleri Aristoteles’in söz konusu ettiği felsefi ilimler sınıfına dahil eder. Bu nedenle Kindî İslâm düşünürleri arasında ilk defa ilimleri beşerî ve dinî ilimler olmak üzere ikiye taksim eden filozof olarak kabul edilir.

Kindî’ye göre beşeri ilimler insanın istemesi ile ve çabası ile belli aşamalardan geçerek elde edilir.³⁸ Kişinin zeka düzeyi, matematik ilimlerine vukufiyeti geçmişten günümüze intikal eden bilgi birikimiyle yakından ilgilidir. Bu nedenle Kindî, bize -çok veya az- gerçeği getirenlere karşı şükran duygularını ifade ettikten sonra şöyle demektedir: “Onlar olmasaydı bu kadar yoğun çalışmamıza rağmen, doğru önermelerden hareketle sonucu çıkarıp bilinmeyene ulaşmamız mümkün olmazdı. İşte bu birikim, geçmiş yüzyıllardan beri zamanımıza kadar süre gelen yoğun ve yorucu çalışmaların bir sonucudur. Bir kimsenin ömrü ne kadar uzun, çalışması ne kadar ciddi ve yoğun, fikri de ne kadar ince olursa olsun, zaman olarak kendisini kat kat aşan bu birikimi hayatı boyunca elde etmesi mümkün değildir.”³⁹ Çünkü

³⁶ *Risâleler*, s. 5.

³⁷ Kindî’nin yaptığı bu sınıflandırma kendinden sonraki bazı filozoflarca da benimsenmiştir. Örneğin el-Havârizmî “*Mefatihu’l-Ulûm*” adlı eserinde ilimleri iki kısma ayırmıştır: Şer’î ilimler, felsefi ilimler. Şer’î ilimler kapsamına fıkıh, kelam, dilbilgisi, yazı, şiir ve ahbâr ilmi girmektedir. Felsefi ilimler kapsamına ise mantık, tıp, matematik, geometri, astronomi, müzik ve kimya girmektedir. Bu şekilde ilk defa Havârizmî tıp ve kimyayı felsefi ilimler kapsamına almış olmaktadır. Bkz. Ahmed Fuad el-Ehvânî, *el-Kindî Feylesûf i’l-A’rab*, Metabi’ li Heyeti’l-Mısırye el-Amme li’l-Küttâb, Mısır 1985, s. 100.

³⁸ *Risâleler*, s. 159.

³⁹ *Risâleler*, s. 3.

beşerî ilimlerde süreklilik ve tekâmül esastır. Beşerî ilimlerin oluşumuna katkıda bulunan faktörler, yukarıda sıralanan unsurlarla sınırlı değildir. Bunları daha da çoğaltmak mümkündür.

Kindî'ye göre ilâhî ilimler ise istemeden, çaba harcamadan, araştırma yapmadan, matematik ve mantıkî çarelere başvurmadan, zamansız oluşan bilgidir.⁴⁰ Öyle ki bu bilgi sadece peygamberlere özgüdür ve peygamberleri insanlardan ayıran en önemli niteliklerden biridir. Peygamberlerin bu bilgisi, tahsil sürecine ve başka şeye gerek kalmaksızın onları gönderen Allah'ın ilhamı ve vahyi ile gerçekleşir.⁴¹

Kindî bu noktada, Allah tarafından peygamberlere verilen ilâhî bilgi ile filozofun bilgisini örneklerle mukayese ederek ilâhî bilginin üstünlüğünü ortaya koymaya çalışır. Ona göre şayet bir kimse, sorulan sorulara peygamberin verdiği cevaplar ile filozofun bilgi birikiminin kendisine kazandırdığı güçle, bu sorulara verdiği cevapları karşılaştıracak olursa filozofun cevabının peygamberinki kadar veciz, açık-seçik, kapsamlı ve kestirme cevaplar olmadığını görür. Mesela Hz. Peygamber'in -Allah'ın rahmeti ve selamı üzerine olsun- müşriklerin sorularına, her şeyi bilen, başlangıcı ve sonu bulunmayan, ezeli ve ebedî olan Allah'ın öğrettiği ile cevap vermesi gibi. Müşrikler, art niyetli olarak ve cevap veremez düşüncesiyle: “Ey Muhammed! Çürümüş kemikleri kim diriltebilir?”⁴² dediler. Bunun üzerine gerçek Bir olan şanı yüce Allah: “De ki; onlara ilk önce kim varlık verdiyse o diriltir. O bütün yaratıkları hakkıyla bilendir.”⁴³ diye vahyetti.⁴⁴

Kindî'ye göre Allah'ın bu ayette çok az sayıdaki harflerle ifade ettiği manayı hangi insan, beşer felsefesiyle ifade edebilir.⁴⁵ İlahî bilginin bu

⁴⁰ *Risâleler*, s. 160.

⁴¹ *Risâleler*, s. 160.

⁴² *Yasin sûresi*, 36/78.

⁴³ *Yasin sûresi*, 36/79.

⁴⁴ *Risâleler*, s. 163.

⁴⁵ *Risâleler*, s. 163.

niteliğinden dolayıdır ki, Kindî'ye göre felsefenin gerçek çağrısı, vahyin doğruluğuna karşı koymak yahut onunla üstünlük ve hatta eşitlik iddiasına kalkışmak değildir. O, felsefenin en yüksek hakikat yolu olduğu şeklindeki iddiasından vazgeçmeli ve vahye tabi olup ona hizmet etmelidir.⁴⁶

Ayrıca Kindî'ye göre akli diyalektik ile üstesinden gelinemeyen – örneğin dünyanın yoktan yaratılışı, cismani haşır ve peygamberlik gibi konular ilahî ilmin kapsamına girmektedir.⁴⁷ Buna bakarak Kindî'nin ilahî ilmi, beşerî ilimlerin kapsamı dışındaki metafizik konular için ölçü kabul ettiğini söyleyebiliriz.

R. Walzer'e göre Kindî'nin bu tutumu, kendisini kesinlikle Mutezilenin akılcı teolojisine yaklaştırır ve Fârâbî gibi hatırı sayılır daha sonraki birçok İslâm filozoflarından ayırır.⁴⁸

İkincisi: Aristoteles mantık ilmini felsefî ilimlere bir giriş, bir metodoloji olarak kabul edip⁴⁹ öncelik vermesine karşın Kindî matematiğe önceliği vererek bu kapsamdaki ilimleri izah etmiştir. Kindî'ye göre filozof olabilmek için Aristoteles'in bir sıra dahilinde eserlerini okumadan önce matematik öğrenilmesi gerekir. Matematik öğrenimi, felsefe öğreniminin bir bölümünü teşkil etmez; ancak genelde bütün beşerî ilimlere, özelde Aristoteles'in sistemini kurduğu kitaplara giriş niteliğindedir.⁵⁰ “Zira bir kimse aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten ibaret olan matematik ilimlerinden yoksun olur ve sonra da bu kitapları hayatı boyunca kullanmaya kalkarsa, bunlardan hiçbir bilgiyi tam olarak elde edemez; ezberlese dahi onun bu yöndeki çabası ve kazancı sadece bilgi aktarma düzeyinde kalır.

⁴⁶ M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 76.

⁴⁷ H. Corbin, a.g.e, s. 157.

⁴⁸ A. Cortabarría Beitia, *Kindî'de İlimlerin Sınıflandırılması*, çev. Emrullah Yüksel, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5. sayı, Erzurum 1982, s. 228. Benzer bir değerlendirme için bkz. Ca'fer el-Yâsin, *Feylesofâni Râidân, el-Kindî ve'l-Fârâbî*, Dâr el-Endülüs, Beyrut 1983, s. 30.

⁴⁹ *Metafizik*, c. 1, s. 299 da bulunan 2 nolu dipnot.

⁵⁰ *Risâleler*, s. 154.

Matematik bilgisinden yoksun olan kimse bu kitaplardaki (Aristo'nun kitapları) bilgilerin künhüne asla vakıf olamaz.⁵¹

Kindî'nin matematik ilimlerinden kastettiği şey, aritmetik, müzik, geometri ve astronomidir. Kindî, bir taraftan bu ilimlerin ilgili olduğu konuları tesbit ederken, diğer taraftan mertebe ve öğrenim açısından bunları derecelere tabi tutmaktadır. Şöyle ki:

Kindî'ye göre matematik ilimleri içerisinde öncelik hakkına sahip olan aritmetiktir.⁵² “Çünkü sayı olmasaydı, sayılan da olmazdı; ayrıca sayılar sistemi, sayılanlardan çizgi, yüzey, cisim, zaman ve hareket de olmazdı. Şayet sayı olmasaydı, geometri ve astronomi de olmazdı.

İkincisi: Büyük ispata dayanan geometridir.

Üçüncüsü: Aritmetik ve geometriye dayanan astronomidir.”⁵³

Kindî'ye göre “astronomi bütünüyle âlemi, cisimlerin tümel olarak sayısını, bunların hareketlerini, hareketlerinin sayısını ve bu tür varlıklarda ortaya çıkan olayların bilgisini konu almıştır.”⁵⁴

Dördüncüsü: Aritmetik, geometri ve astronomiden oluşan te'liftir (düzen ve armoni).⁵⁵

Kindî, sonuç olarak giriş ile ilgili ilimler konusunda şöyle demektedir: “Bir kimse er-riyâzât ve et-teâlîm adı verilen aritmetik, geometri, astronomi ve te'lif (müzik) ten yoksun olursa nicelik ve niteliğe ait bilgiden de yoksun olur. Nicelik, nitelik ve cevher bilgisinden yoksun olan ise felsefe bilgisinden yoksun sayılır.”⁵⁶

⁵¹ *Risâleler*, s. 157.

⁵² *Risâleler*, s. 158.

⁵³ *Risâleler*, s. 164.

⁵⁴ *Risâleler*, s. 157-158.

⁵⁵ *Risâleler*, s. 164. Müzik ilminin kaidelerini ilk defa ortaya koyarak Fârâbî ve İbn Sinâ'ya öncülük eden Kindî, aynı zamanda İslam'da ilk müzik mektebinin kurucusudur. Kindî'nin müzik ile ilgili beş risalesini ihtiva eden “*Muellefatu'l-Kindî el-Musikiyye*” adlı eseri Zekerîya Yusuf tarafından 1962 de Bağdat'ta neşredilmiştir.

⁵⁶ *Risâleler*, s. 164.

Kindî bu şekilde önceliği matematiğe vermekle en azından formel olarak İskenderiye mektebi ile aynı çizgide olduğu söylenebilir.⁵⁷ Benzer görüşte olan A. F. el-Ehvânî'ye göre İslam filozofları çeşitli tarihi ve düşünsel nedenlerden dolayı Aristocu felsefeyi benimsemişlerdir. Fakat diğer bir yandan tarihi nedenlerden ötürü İskenderiye mektebinden veya Yeni-Eflatuncu felsefeden etkilenmişlerdir. Bu felsefeye göre matematik diğer ilimlerle mukayese edildiği zaman öncelikli ilim olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Kindî, ilimleri sınıflandırırken bu iki farklı felsefi ekollerden birini tercih etme yerine ikisini uzlaştırmaya çalışarak ne saf Aristoculuğu ne de İskenderiye mektebinin bu konudaki görüşlerini mutlak anlamda iltizam etmiştir. Bununla beraber matematiğe yani İskenderiye mektebine daha fazla eğilim göstermiştir.⁵⁸

Kindî'den sonra en eski, en etkili sınıflandırmalardan biri de Fârâbî'nin "*İhsâu'l-Ulum*" (İlimlerin Sayımı) adlı eserindeki sınıflandırmasıdır.⁵⁹ Fârâbî'nin bu eseri son derece geniş ve devamlı bir tesir uyandırmıştır. Bu konuda bütün ortaçağ boyunca yazılan eserlerin en güzelidir. Kendisinden sonraki bütün Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi müelliflerin bu konudaki eserlerine kaynaklık etmiştir. Eser Latince ve İbranice'ye birkaç kez çevrilmiştir.⁶⁰

Fârâbî bu eseriyle ilk defa çağdaşlarını Yunan felsefesinin müfredat programı, ya da dilsel, felsefi ve zamanındaki bilimlerin tasnifi ile tanıştırmıştır.⁶¹

Fârâbî bu eseri, meşhur olan ilimleri bir bir saymak, bunlardan her birinin içinde bulunan bütünleri, bölümleri ve onların bölümlerini ve

⁵⁷ Ca'fer el-Yâsini, a.g.e, s. 30.

⁵⁸ el-Ehvânî, a.g.e, s. 98.

⁵⁹ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslamda Bilim ve Medeniyet*, çev. Nabi Avcı vd., İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 60.

⁶⁰ Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara 1988, s. 138-139.

⁶¹ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Kelam ve Tasavvufuna Giriş*, çev. Şahin Filiz, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, s. 62.

bölümlerinin her birinde bulunan bütünleri tarif etmek maksadıyla yazmıştır.⁶² Fârâbî'nin gayesi insan bilgisinin sınırlarını belirleme, konularını tarif etme ve aralarındaki bağlantıyı göstermektir. Fârâbî bu eserinde ilimleri önce beş büyük kısma ayırır:

Dil ilmi ile bölümleri hakkında.

Mantık ilmi ile bölümleri hakkında.

Öğretme ilimleri hakkında.

Tabiat ilimleri, ilâhiyat ilmi ve bölümleri hakkında.

Medeni ilimler.⁶³

Fârâbî, daha sonra ana başlıklar halinde zikrettiği bu ilimlerin içerdiği konuları mantıklı ve tutarlı bir biçimde sıralamıştır. Bahsettiği bu ilimlerin her birini en mükemmel bir biçimde anlatmış, mevzularını, gayelerini dayandıkları temel ilkeleri güzel bir biçimde göstermiştir. Fârâbî'nin ayrıntılı olarak ele aldığı bu konuları ana hatlarıyla zikretmeye çalışalım. Şöyle ki:

Birincisi: Dil ilmi hakkında: Fârâbî dil ilimlerini münferit lafızlar, mürekkep lafızlar, lafızların kanunları, yazının düzeltilmesi kanunları, okumanın düzeltilmesi kanunları, şiir kanunları olarak yedi dala ayırıyor.⁶⁴

İkincisi: Mantık ilmi hakkında: Fârâbî bu bölümde mantık ilminin içinde bulunan bütünü, sonra onu faydalarını, sonra mevzularını, sonra adının manasını izah etmektedir.⁶⁵ Fârâbî'ye göre felsefeden önce ilk olarak öğrenilmesi gereken ilim konusunda hukema arasında ihtilaf vardır. Bazılarına göre hendese, bazılarına göre tabiat ilimleri, bazılarına göre de mantık ilmi felsefe tahsilinden önce ilk olarak öğrenilmesi gereken bir ilimdir. Fârâbî, mantık ilmini felsefe tahsilinden önce öğrenilmesi gereken

⁶² Fârâbî, *İhsa'ül-Ulûm / İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş, MEB Yayınları, İstanbul 1989, s. 54.

⁶³ Fârâbî, *İhsa*, s. 54.

⁶⁴ Fârâbî, *İhsa*, s. 57-66. Ayrıca bkz. Hilmi Ziya Ülken, *İslâmDüşüncesi II /İslâmFelsefesi Tarihi*, İstanbul 1957, s. 142.

⁶⁵ Fârâbî, *İhsa*, s. 67.

bir ilim, bir giriş, bir metodoloji olarak kabul eder. Bu konuda Kindî'yi Fârâbî'den ayıran en önemli özellik, onun mantığa karşı felsefe tahsilinde matematik ilmine öncelik vermesi ve onu bir giriş olarak kabul etmesidir.⁶⁶

Fârâbî'ye göre mantık ilmi sekiz bölüme ayrılır ve her bölümde bir kitap bulunur: Mâkulât, el-İbâre, el-Kıyâs, el-Burhân, Cedel Yerleri Kitabı, Sofistikâ, Hitâbet, Şiir Kitabı.⁶⁷

Üçüncüsü: Ta'lim ilimleri hakkında: Fârâbî'ye göre bu ilim yedi bölüme ayrılır; sayı ilmi, hendese ilmi, menazır ilmi, yıldızlar ilmi, musiki ilmi, ağırlıklar ilmi, tedbirler ilmi.

Dördüncüsü: Tabiat ilmi ile ilâhiyât ilmi hakkındadır. Fârâbî'ye göre tabiat ilmi sekiz büyük bölüme ayrılır:

Tabiî cisimler ilmi.

Basit ve mürekkep cisimleri ve bu alemin başka kısımlarından göğü tetkik eden ilim.

Tabiî cisimlerin oluşlarını ve dağılışlarını tetkik eden ilim.

Tepkime ilmi.

Dört unsurdan oluşan bileşik cisimlerin ve bunların özellikleri ile ilgili ilim.

Mineroloji.

Hayvanlar ilmi.

Nebâtât ilmi.

İlâhiyât ilmi ise üç kısma ayrılır:

Varlıkların özünün bilgisi (ontoloji)

⁶⁶ Muhammed İbrahim el-Feyûmî, *el-Medrestu'l-Felsefiyyetu fi'l-İslam*, Dâr es-Sekâfe, byy. 1989, s. 164,165.

⁶⁷ Fârâbî, *İhsa*, s. 86-89.

Bölgümlere ayrılmış olan nazârî ilimlerdeki burhanların başlangıçları (mebadî) tetkik edilir.

Cismani olmayan varlıkların ve bunların niteliklerinin bilgisi.⁶⁸

Beşincisi: Medeni ilim, fıkıh ilmi ve kelim hakkındadır.⁶⁹ Fârâbî'nin bu kısımda ele aldığı ilimler Aristo'nun "amelî ilimler" dediği ahlak, iktisat ve siyasete karşılık olmakla beraber, onu aşmaktadır. Çünkü Fârâbî bu suretle Medine'nin siyasetinden ümmetin siyasetine, hatta insanlığın kanunlarına ve milletler arası hukuka intikal etmektedir. Onu ayıran başka bir nokta da fıkıh ve kelim gibi tamamen İslâmî mahiyette olan ilimlerle Yunan menşeyinden gelen bu ilimleri aynı kategori içine koyması ve birincileri ikincilere mahiyet bakımından bağlamasıdır.⁷⁰

SONUÇ

Netice itibariyle birçok İslâm düşünürü arasında bu konudaki düşüncelerini ele alıp izah etmeye çalıştığımız Kindî ve Fârâbî'nin ilimlerin sınıflandırılması alanında yaptıkları çalışmalar kendilerinden sonra artarak devam etmiştir. öyle ki bu süreç içerisinde bütün ilimler –ister beşerî, ister ilahî olsun – herhangi bir ayrıma tabi tutulmaksızın teşvik edilerek kurumsallaşma yoluna gidilmiştir.

Burada Kindî, Aristoteles'ten farklı olarak temelde Kur'an'ı referans alan dinî ilimleri felsefî ilimler kapsamına alarak bir anlamda İslâm öncesi medeniyetlerden tevarüs eden ilimlerle İslâmî bilgiyi bütünleştirerek uyumlu bir şema haline getirmiştir. Bunu yaparken ilimlerin tanımlarıyla birlikte derece sıralamasını da yapmıştır.

Kindî'nin yaptığı bu sıralamayı pratik amaçlarla daha sistemli bir hale getirip kendisinden sonraki bütün Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi müelliflerin bu konudaki eserlerine kaynaklık eden Fârâbî'nin yazdığı *İhsâu'l-Ulum* adlı eseridir. Fârâbî bu eserinde, izah ettiğimiz gibi, meşhur

⁶⁸ Fârâbî, *İhsa*, s. 92-124.

⁶⁹ Fârâbî, *İhsa*, s. 125-139.

⁷⁰ H. Z. Ülken, a.g.e, s. 145.

ilimleri bir bir sayarak insan bilgisinin sınırlarını belirlemek, konularını tarif etmek ve aralarındaki bağlantıyı göstermek istemiştir. Burada Fârâbî, Platon gibi hem bilimlerin pratik kullanımı üzerinde yoğunlaşmış hem de eğitim açısından bir gereklilik olan ilimler arasındaki birlik ve hiyerarşiyi tesis etmiştir.

